

लिंगभाव आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या समस्या

प्रा. डॉ.विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै.बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक

सारांश -

उच्च शिक्षणात प्रवेश केलेल्या विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक सामाजिक आरोग्य व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास केला आहे. यात शिक्षणातील अडथळे, कुटुंब नातेवाईक यांचा दबाव विवाहाची समस्या व शिक्षणातील गळती याबाबत सलग तीन वर्षे लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसांचा कोर्स राबवून व्याख्याने चर्चा सत्रे घेवून मुलींकडून माहिती घेवून कुटुंब व इतर घटकांकडून मिळत असलेल्या भेदावात्मक वागणूकीबाबतचा अभ्यास केला आहे. मुलींना संधी नाकारणे, सतत संशयात्मक नजरेने पाहणे, सातत्याने विवाह या विषयावर बोलणे याचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर झाला आहे. आई वडील भाऊ यांच्याकडून जास्त प्रमाणात काळजी घेतली जात असली तरी सामाजिक परिस्थितीनुसार मुलींच्या विकासाच्या अनेक संधी नाकारल्या गेल्या आहेत. कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्या परिस्थितीत जीवन जगावे लागते. असे असले तरी मुलगी असल्यामुळे अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहेत. कोरोना कालावधीत मुलींची शिक्षणातील गळती वाढली आहे. या संशोधन पेपर मध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य, कुपोषण, विवाह, घटस्फोट या समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मुलींच्या वर्तनावरील बंधने, महाविद्यालयीन शिक्षणाचा उपयोग, विवाहाची समस्या विद्यार्थिनींची फसवणूक, जाती अंतर्गत विवाहाची समस्या, मुलींची शिक्षणातील गळती, कामाच्या संधी व समस्या, घटस्फोटाची समस्या या घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द -

लिंगभेद, कौटुंबिक हिंसाचार, सक्षमीकरण, समान संधी, लिंगभाव विश्लेषण

प्रस्तावना -

सर्वसाधारणपणे कला व वाणिज्य शाखेमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या कमीत कमी उत्पन्न गटातील व पहिल्या किंवा दुसऱ्या पिढीच्या कुटुंबातील मुली आहेत यामध्ये मुलगी म्हणून दिले जाणारे शिक्षण हे स्वस्तात आणि सहजता

पूर्ण करता येणारे असावे म्हणजे अधिकाधिक खर्च शिक्षणावर होणार नाही आणि नोकरी मिळाली नाही तरी चालेल पण मुलीने इतर धर्मीय जातीय सामाजिक आर्थिक परिस्थिती चांगली नसलेल्या मुलाशी परस्पर विवाह करू नये शिक्षण झाले नाही तरी चालेल पण आम्ही ठरवू त्याच कुटुंबात विवाह झाला पाहिजे या पालकांच्या विचारांमुळे मुलीचे शिक्षण पूर्ण झालेले नाही अशा मुलींची संख्या महाविद्यालयात ९० टक्यापेक्षा अधिक आहे म्हणजेच मुलींचा नोकरी व्यवसायासाठी विचार केला जात नाही एकमेव संस्कार म्हणून विवाहाकडे बघितले जाते. पालक वर्ग मुलींच्या शिक्षणावरती अनेक प्रकारची बंधने लागत असतो. दूरच्या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी मुलीने जाऊ नये, इतरत्र फिरू नये या सर्व सामाजिक बंधनांमधून मुलींकडे पाहिले जाते. कमीत कमी शिक्षण करून लग्न करून देणे हाच एक उपाय मुलींसाठी या सर्वसाधारण गटांमध्ये असल्याचे आपल्याला दिसते.

अनुसूचित जाती जमाती भटके विमुक्त तसेच इतर मागास वर्गातील गरीब कुटुंबातील मुली कला व वाणिज्य या शाखांमध्ये शिक्षण घेतात. या मुलींचे भाषेवरील प्रभुत्व, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, शारीरिक सुदृढता याचा अभाव असणे यामुळे मुलींच्या पुढील आयुष्यावर परिणाम होतो. या सर्व कारणांमुळे विद्यार्थिनींचा इतर गुणांचा विकास होत नाही. कला आणि वाणिज्य शाखेमध्ये जवळपास निम्म्यापेक्षा अधिक विद्यार्थिनी या फक्त परीक्षा देणे आणि पास होणे इथपर्यंतच महाविद्यालयीन शिक्षणाला महत्त्व देतात. विविध प्रकारचे खेळ त्याबरोबर चित्रकला, वाद्य वाजवणे, संगीत, वाचन करणे अशा अनेक आवडीनिवडीचा व्यासंग या विद्यार्थिनी जोपासू शकत नाही. घरातील कौटुंबिक परिस्थिती ही फक्त टीव्ही पुरते मनोरंजन आणि स्वतःचा उदरनिर्वाह व इतर नातेवाईक आणि सन उत्सव दैनंदिन गरजा भागविणे एवढ्या पुरतीच मर्यादित असते. अधिक चांगले शिक्षण घेणे विविध विषयांची माहिती मिळवणे याची आवश्यकता वाटत नाही. प्रथमतः काहीतरी नोकरी व्यवसाय मिळावा यासाठी शिक्षणाकडे पाहिले जात असल्यामुळे विद्यार्थिनींचा सर्वांगीण विकास होत नाही.

कुटुंबात स्वयंपाक करणे, धुणे भांडी करणे मुलांना जन्म देणे, विवाह करणे याच चौकटीत मुली अडकून राहिल्या आहेत.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनात महाविद्यालयीन कला शाखेतील तृतीय वर्षाच्या ३०० विद्यार्थीनींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यात नुकत्याच विवाह झालेल्या व विवाह ठरविलेल्या आणि विवाह नजीकच्या कालावधीत होणा-या विद्यार्थीनी अभ्यासासाठी निवडण्यात आल्यात. त्यांच्या कुटुंबाची समाजिक,शैक्षणिक, आर्थिक व धार्मिक पार्श्वभूमी तसेच त्यांच्या कुटुंबातील मुलगी व मुलाला मिळणारी वागणूक यासंबंधी माहिती घेण्यात आली. सलग तीन वर्ष सात दिवसीय लिंगभाव संवेदनशीलता कोर्सचे आयोजन करून लिंगभावा विषयीच्या विविध पैलूवर तज्ञांची व्याख्याने आयोजित करण्यात आलीत. चर्चा सत्र घेणे, सिनेमा दाखविणे आणि सर्वात शेवटी विद्यार्थीनींची मनोगते, समूह चर्चा, विवाहित मुलींचे अनुभव तसेच विवाहित मुलींच्या मनातील कल्पना जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम संशोधन साहित्याचा देखील या संशोधन पेपरसाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

मुलींच्या वर्तनावरील बंधने-

भारतीय समाजात सुरुवातीपासूनच स्त्रीयांवर निरनिराळी बंधने लादली आहेत.पुरुष प्रधान समाजात लिंग भावाची जडण घडण पुरुषांना झुकते माप देणारी आहे.लिंग भाव हा मुलींना समाजात व्यवस्थित जगू देत नाही. मुलींना कधी त्यांची इच्छा विचारली जात नाही. मुलींवरील धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक बंधने त्यांच्या शिक्षण नोकरी मिळविणे यासाठी अडचणीची ठरली आहेत . नाशिक रोड मध्ये जास्तीत जास्त मुली अनुसूचित जातीतील आहेत तसेच इतर कामगार वर्गातील स्थलांतरित झालेली कुटुंबे आहेत त्याबरोबर शेतकरी असणारे आजूबाजूच्या गावातील कुटुंब आहे या कुटुंबातील विद्यार्थीनी मोठ्या प्रमाणात या महाविद्यालयात प्रवेश घेत असतात या विद्यार्थीनिंचे शिक्षण हे मराठी शाळांमधून व जिल्हा परिषद आणि महानगरपालिका शाळांमधून झालेले आहे अशा विद्यार्थीनी शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये आलेल्या आहेत. कुटुंबाचा जास्त प्रमाणात दबाव या मुलींवर असतो. शारीरिक कुपोषण या विद्यार्थीनिंचे झालेले आहे.

विवाह हा शिक्षणातील अडथळा -

साधारणपणे वयाच्या 18 व्या वर्षानंतर या मुलींचे विवाह होण्यास सुरुवात होते अशा परिस्थितीत या विद्यार्थीनींना पुढील शिक्षण सुरू ठेवणे अशक्य होते. अतिशय हुशार व अभ्यास करणाऱ्या व जीवनामध्ये काहीतरी बदल व्हावा या दृष्टीने प्रयत्न करणाऱ्या विद्यार्थीनींचे मुलगी आहे म्हणून पालकांकडून विवाह केले जातात. विद्यार्थीनींची कौटुंबिक परिस्थिती, जाती व्यवस्थेतील बंधने तसेच बालविवाह, आई किंवा वडील नसणे अशा वातावरणातून या विद्यार्थीनी येत असतात यामुळे बऱ्याचदा अशा विद्यार्थ्यांचे मन शिक्षणात रमत नाही. शिकवून सुद्धा अशा विद्यार्थ्यांना समजत नाही. घरातील कामे करून यावे लागते. आईला कामांमध्ये मदत करणे वडिलांकडून नातेवाईकांकडून असणारा प्रचंड दबाव अशा वातावरणात मुलींना राहावे लागते. नातेवाईक शेजारी अशा सर्वच घटकांकडून या विद्यार्थीनींवर लक्ष ठेवले जात असते.

महाविद्यालयीन शिक्षणाचा उपयोग-

महाविद्यालयात आल्यामुळे या विद्यार्थीनींचा चांगल्या प्रकारे शैक्षणिक विकास व्हायला मदत होते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला विविध पैलू पाडण्यासाठी उपयोग होत असतो. या विद्यार्थीनी विविध कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात यामध्ये राष्ट्रीय सेवा योजना, विद्यार्थी विकास मंडळ तसेच विविध प्रकारचे कोर्सेस, स्पर्धा या यामुळे या विद्यार्थीनींना आपल्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये सुधारण्या करता येते. काही विद्यार्थीनी स्वकष्टाने भरती असणाऱ्या ठिकाणी नोकरी मिळावी यासाठी प्रयत्न करत असतात तर काही विद्यार्थीनी काम करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह कसा होईल हे बघत असतात साधारणपणे ८० टक्क्यांपेक्षा अधिक विद्यार्थी त्यांच्या कुटुंबांचे उत्पन्न हे दहा ते पंधरा हजार व जास्तीत जास्त वीस हजार रुपये आहे. विविध प्रकारचा व्यवसाय या कुटुंबातून केला जात असतो, भाजीपाला विकणे, वडिलांची रिक्षा असणे, ड्रायव्हर असणे झोपडपट्ट्यांमधून देखील विद्यार्थीनी महाविद्यालयांमध्ये शिक्षणासाठी येत असतात.

विवाहाची समस्या -

काही विद्यार्थीनींचा विवाह झाल्यामुळे त्यांना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात राहता येत नाही. त्याबरोबर लगेच विवाहानंतर आपत्य होणे आणि समोरच्या कुटुंबाची जबाबदारी यामुळे अशा विद्यार्थीनी शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर जातात काही प्रमाणात महाविद्यालयाकडून प्रयत्न होत असले तरी अशा विद्यार्थीनींचा शैक्षणिक विकास याच ठिकाणी थांबलेला बघावयास मिळतो बराच कालावधी या

विद्यार्थिनींना यातून बाहेर पडता येत नाही. मुलगी म्हणून असणार्या जबाबदारीचा पूर्ण कराव्या लागतात बऱ्याचदा काही विद्यार्थिनींचे घटस्फोट झालेले आहेत तर काही विद्यार्थिनींनी आत्महत्या सुद्धा केलेल्या आहेत. एकाच कुटुंबातून दोन-तीन विद्यार्थिनी या महाविद्यालयांमध्ये शिकतात महिला महाविद्यालय असल्यामुळे पालक देखील या महाविद्यालयासाठी विद्यार्थिनींना प्राधान्य देत असतात. सुरक्षित वातावरणामध्ये विद्यार्थ्यांना राहता येते

विद्यार्थिनींची फसवणूक-

बऱ्याचदा काही विद्यार्थिनींकडून आपल्या सामाजिक परिस्थिती किंवा दबावामुळे आणि वयाच्या अभावामुळे इतर मुलांच्या संगतीमध्ये फसवणूक होत असते. काही अमिष दाखवून, दबाव टाकून, भीती दाखवून असे प्रकार विद्यार्थिनींकडून करून घेतले जातात व त्या विद्यार्थिनींचे नुकसान होते. अशा विद्यार्थिनींचा पालकांकडून लगेच विवाह करण्यासाठी दबाव टाकला जातो. मुली पळून जाण्याची प्रकरणे ही अतिशय कमी प्रमाणात आहेत. यामध्ये काही विद्यार्थिनी या घरी परत येतात तर काही कुटुंब त्यांना स्वीकारत नाही महाविद्यालयांमध्ये बऱ्याचदा असे प्रकरण येतात तर बरेच पालक येत नाहीत. मुलगी हि आपली जबाबदारी नाही किंवा मुलीला असणारे दुय्यम स्थान तसेच कुटुंबात स्थान दिलेले नसल्यामुळे ही बऱ्याचदा विद्यार्थिनी असे पाऊल उचलतात. वयाच्या समजुती नसल्यामुळे व आपण काहीतरी वेगळे करत आहोत या भावनेने या विद्यार्थिनी फसतात. बऱ्याचदा अशा विद्यार्थिनींना ठार मारले जाते किंवा त्यांची फसवणूक होत असते.

जाती अंतर्गत विवाहाची समस्या-

जाती अंतर्गत विवाह करण्याला मोठ्या प्रमाणात प्राधान्य दिले जाते आई-वडील, भाऊ, नातेवाईक यांच्याकडून या विद्यार्थिनींवर जास्त प्रमाणात दबाव टाकला जात असतो. ज्या पालकांना फक्त मुलीच आहेत अशा विद्यार्थिनींमध्ये चांगल्या प्रकारे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झालेला आहे. ज्या विद्यार्थिनी शेत करणार्या कुटुंबातून आहेत व प्रतिष्ठित अशा जातीमधील आहेत अशा विद्यार्थिनींचे विवाह हे साधारणपणे 18 वर्षांनंतर ते जास्तीत जास्त २४ ते २५ व्या वर्षीच करून दिले जातात. कोरोना काळामध्ये तर या प्रकारे कमी पैशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात मुलींचे विवाह लावून देण्यात आले आहेत या यामुळे मोठ्या प्रमाणात नुकसान या विद्यार्थिनींचे झालेले आहे.

मुलींची शिक्षणातील गळती-

मुलींची शिक्षणातील गळती मोठ्या प्रमाणात कोरोना कालावधीमध्ये वाढली आहे. मुली शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर ढकलल्या गेल्या. इतर कोर्सस कडे किंवा ज्यातून पैसे मिळू शकतील अशा कोर्सस कडे विद्यार्थिनी वळलेल्या दिसतात यामध्ये ब्युटी पार्लर, शिलाई दुकानांमध्ये काम करणे, कम्प्युटर शिकणे असे असले तरी चांगल्या प्रकारचे उच्च शिक्षण हे त्यांना आवश्यक असते ते घेता आले नाही व पुन्हा नव्याने शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये काही विद्यार्थिनी येता येते तर काहींना येता येत नाही त्यांची शिकण्याची क्षमता कमी होते यामुळे महाविद्यालयात उपस्थितीचे प्रमाण देखील कमी झाले आहे. शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होत नाही. कला विभागातील विद्यार्थिनींमध्ये व्यवसाय करणे किंवा इतर क्षेत्रांमध्ये काम करण्याबाबत उदासीनता दिसून आली. वाणिज्य विभागातील विद्यार्थिनींमध्ये मात्र मिळेल त्या स्वरूपात काम करण्याची तयारी दर्शवली आहे. या विद्यार्थिनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना काही कोर्सस करण्यासाठी तयार असतात व महाविद्यालयामध्ये सहभाग वाढलेला दिसतो कला शाखेतील विद्यार्थिनींबाबत मात्र या गोष्टींचा अभाव असल्याचा दिसून येतो. कला विभागातील मुलींची शिक्षणातील गळती अधिक प्रमाणात झाल्याचे दिसते. वाणिज्य विभागातील देखील गळती झालेली आहे पण तेवढ्या प्रमाणात नाही.

कामाच्या संधी व समस्या -

विद्यार्थिनींनी काम कराव शिकावं अशा प्रकारच्या अपेक्षा होत असल्या तरी त्यांना ते करू दिले जात नाही किंवा शक्य होत नाही या मुलींना सहजपणे कम्प्युटरची व इतर व्यावसायिक स्वरूपाची कामे करता येतात त्यांचं उत्पन्न हे कमी असले तरी त्यांना दुकानांमध्ये आठ ते दहा हजार रुपये मिळतात. दवाखाना त्याबरोबर कंपनीमध्ये, कॉल सेंटरमध्ये ही कामे सहजपणे उपलब्ध होत असल्याचे दिसते. मागील 20 वर्षांचा अभ्यास केला असता महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाच्या दृष्टिकोनामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्याचे पाहायला मिळते. जोपर्यंत शासकीय नोकऱ्यांची अधिक उपलब्धता होती तोपर्यंत शासकीय नोकऱ्यांमध्ये बऱ्यापैकी विद्यार्थिनींनी आपले स्थान पक्के केले आहे. काही विद्यार्थ्यांनी व्यावसायिक जीवनातही प्रवेश केलेला आहे पुढील शिक्षण घेतले आहे पण हे प्रमाण आपल्याला खूप अल्पशा स्वरूपाचं दिसून येतं पण आपल्या कौटुंबिक जीवनात सुद्धा या विद्यार्थ्यांनी यशस्वी झाल्याचे दिसते. माजिक

परिस्थिती जेवढी खालावलेली दिसून आली तेवढ्या प्रमाणात त्या मुलींवर अधिक दबाव असल्याचं दिसून आलेल आहे.

घटस्फोटाची समस्या-

पति पत्नीचे निर्माण झालेले वैध वैवाहिक संबंध कायदेशीररित्या तोडणे म्हणजे घटस्फोट होय. घटस्फोट हा लहान वयात मुलीचे लग्न करून दिल्याने होतो. सासरच्या लोकांकडून मुलीवर अन्याय अत्याचार समूहाने केल्याने होतो. परंतु मुलगी हा सर्व अत्याचार सहन करते कारण या अन्याया विरुद्ध तिने आवाज उठवला तर वाईट ठरविले जाते. समाजात अशा अनेक स्त्रिया आहेत की ज्या सासरचा अन्याय अत्याचार सहन करून देखिल तिच्या घरात त्यांना मानाचे स्थान दिले जात नाही एक कामवाली समजून तिच्या कडे बघितले जाते. अन्याया विरुद्ध आवाज उठवावा हे बोलणे जरी सोपे असले तरी करून दाखवणे खूप अवघड आहे. घटस्फोटानंतरचे आयुष्य देखील स्त्रियांचे अवघड आहे. पुन्हा वर्ष सहा महिन्याने पुर्नविवाह करावा असा विचार केला जातो. परंतु मनात शंका असते, की अनुरूप जोडीदार मिळेल का? वरील विचार हे एका विध्यार्थीनीचे आताचे आहेत तिच्या स्वतःच्या अनुभवाचे आहेत. तिचा घटस्फोट झाल्यानंतर सहा महिन्याने पुर्नविवाह करण्यात आला आणि विवाहा नंतर सहा महिन्याने तिला सासू व जोडीदाराने ठार मारले.

निष्कर्ष -

1. कला वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थिनी आर्थिक परिस्थिती ही कमकुवत स्वरूपाची आहे खूप मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या कलागुणांना व शिक्षणाला वाव मिळत नाही. शैक्षणिक दर्जा हा २. सर्वसाधारण स्वरूपाचा असल्यामुळे अधिक चांगल्या पगाराची नोकरी मिळत नाही. शासकीय नोकऱ्या या मुली स्पर्धामध्ये टिकून राहत नाही.
2. वयाच्या २५ ते २६ व्या वर्षापर्यंत जवळपास ८० टक्के मुलींचे विवाह झालेले आहेत.
3. कंपनी तसेच रिक्सा, दुकाने या ठिकाणी ड्रायव्हर अशा कुटुंबातील मुली कला व वाणिज्य शाखेचे शिक्षण घेत आहे.
4. अधिक चांगल्या पगाराची व कुटुंबाचा शैक्षणिक दर्जा चांगला असणाऱ्या मुली या कला शाखेकडे आलेल्या नाहीत .

5. २७ वयापर्यंत जवळपास ९० % मुलींचे विवाह झालेले आहेत फक्त दहा टक्के मुली या कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे वयाच्या तीस वर्षापर्यंत विवाहित झालेल्या आहेत.
6. लहान वयात विवाहानंतर अन्याय अत्याचार होण्याचे प्रमाण जास्त आहे.
7. मुली शारीरिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या सक्षम नसताना देखील विवाह झाल्यामुळे त्यांना विविध प्रकारचे मानसिक शारीरिक व आरोग्य विषयक आजार जडलेले आहेत.
8. सासरच्या मंडळींकडून मोठ्या प्रमाणात दबाव या मुलींवर राहतो व त्यांना बाहेर पडून नोकरी करता येत नाही.

उपाय योजना -

1. महाराष्ट्र शासनाने सातबारा उतार्यावर स्त्रिचे नाव लावणे सक्तीचे केले आहे त्याची जनजागृती करणे व अंमलबजावणी करणे.
2. महाविद्यालयात मुले मुली यांना शाळेपासूनच एकत्र बसविणे, त्यांच्यात विचारांची देवाण-घेवाण करणे, त्यांच्यात लिंगभाव संवेदनशीलता रुजवणे आवश्यक आहे.
3. विद्यार्थ्यांचे ग्रामपंचायत तसेच शहरी भागात अभ्यास गट तयार करणे,
4. स्त्रियांसाठी मैदानी खेळ असणे या गोष्टी लिंगभाव समानतेसाठी आवश्यक आहेत.
5. आर्थिक स्वावलंबनाचा विचार करता प्रत्येक महिलेला नोकरी असली पाहिजे.
6. कोणत्याही धर्माने स्त्रियांना काहीही दिलेले नाही पूजा-अर्चा धार्मिक कार्यक्रम स्त्रियांनी बंद केले पाहिजे.
7. स्त्रि चळवळीच्या अनेक संस्था आहेत या संस्थांची मदत घेणे.
8. प्रत्येक पोलीस स्टेशनला एक महिला सेल आहे त्याची मदत घेणे.

संदर्भ-

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल/मे २०२२, २०२३, २०२४
- ✦ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स दिनांक ८ ते १४ फेब्रुवारी २०२२
- ✦ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स दिनांक ३० मे ते ०५ जून २०२३

- ✚ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स
दिनांक १ ते ७ एप्रिल २०२४
- ✚ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक
समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- ✚ विनोद निरभवणे, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील
झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय
अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान
आयोग
- ✚ कमला भसीन, अनुवाद श्रुती तांबे, २०१०, लिंगभाव
समजून घेतांना लोक वाडःमयगृह, पुणे
- ✚ विद्युत् भागवत, २०१६ समकालीन भारतीय समाज,
डायमंड पब्लिकेशन, पुणे